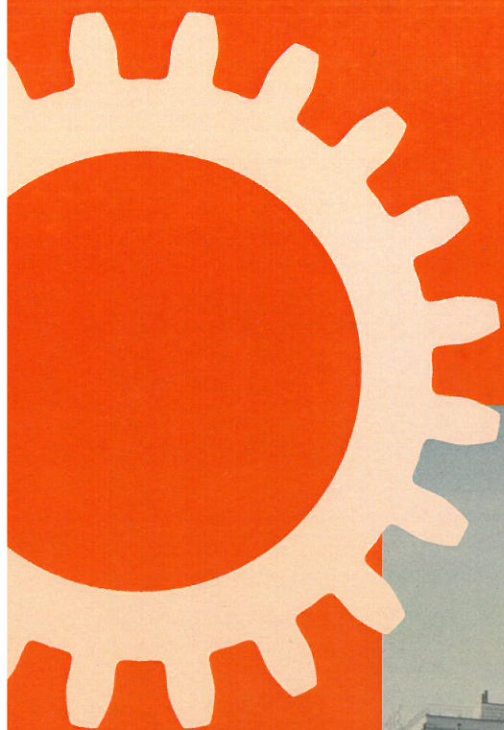

VAN NELLEFABRIEK STRAKS WERELDERFGOED

De voormalige Van Nellefabriek in Rotterdam, dat als meesterstuk van de stroming het Nieuwe Bouwen wereldberoemd werd, staat op de nominatie voor een plaats op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO.

Dit fabriekscomplex, nu in gebruik bij een aantal bedrijven op het gebied van communicatie, design, architectuur en media, is zowel een van de belangrijkste industriële gebouwen in ons land als een vermaarde architectonische schepping, die bezoekers uit de hele wereld trekt. Het gaat immers om een toentertijd nieuw type fabriek, waarin voor het eerst rekening werd gehouden met de belangen van de werknemers. Het complex kwam tot stand in de periode 1913-1931. Architecten waren J.A.Brinkman en L.C. van der Vlugt met bijdragen van Mart Stam en J.G.Wiebenga.

Het nominatiedossier is in deze dagen aangeboden aan het Werelderfgoedcomité in Parijs, dat uiteindelijk beslist over plaatsing op de lijst.

Op de foto: op het dak van de afdeling tabak van de fabriek de 'bonbonnière', een tearoom als een soort toegift, vanwaar de bezoekers kunnen uitkijken over het moderne Rotterdam van die dagen. (WB.)

STIJL

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

JAARGANG 24 NUMMER 1 maart 2013

€ 3,—

Kans op herbestemming watertorens

Museum bollencultuur

Herinneringen aan Heijenbrock

Steenstraat 14-16 (deel II)

Colofon

STIELZ Jaargang 24 (2013) Nummer 1
ISSN 0928-9437

STIELZ stond oorspronkelijk voor StielZaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monuminten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Sinds de oprichting van de stichting in 1987 is dankzij haar inspanningen een groot aantal complexen op de plaatselijke en landelijke monumentenlijsten geplaatst. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van de stichting: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres Stiel
Postbus 4021, 2301 RA Leiden. Tel. 071-5125877;
e-mail: info@stiel-leiden.nl. Nieuwe donateurs, die ons werk willen steunen, kunnen zich voor minimaal € 15 per jaar aanmelden. Bedrijfsdonateurs betalen minimaal € 50 met recht op een advertentie in dit blad. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op Postbank 10.39.391. Donateurs ontvangen het blad gratis. Losse nummers € 3,-.

Website Stiel:
www.stiel-leiden.nl

Redactie STIELZ
Wibo Burgers, De Fruittuinen 70, 2132 NZ Hoofddorp, tel. 023-5632725, e-mail: wibo.burgers@wxs.nl. STIELZ volgt de spellingregels van het Witte Boekje (Genootschap Onze Taal). De auteurs en de redactie hebben hun best gedaan de rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Waar dit om praktische redenen of op korte termijn niet mogelijk bleek, kunnen de rechthebbenden zich wenden tot de redactie van STIELZ.
© STIEL. Bijdragen uit dit blad mogen na toestemming van de auteur worden overgenomen met volledige bronvermelding.

Distributie
Mevr. N. Bavelaar, Hugo de Grootstraat 28, 2311XX Leiden, tel. 071-5149863.

Druk
Labor Vincit, Leiden, www.drukkerijlaborvincit.nl

Ontwerp omslag
Donna Smith

Lay-out
Grafisch Bureau Christine van der Ven, Voorschoten

Medewerkers aan dit nummer
Niek Bavelaar is 'huisfotograaf' van STIEL. Tel. 071-5149863; e-mail: njbavelaar@casema.nl. Henk Budel is bedrijfskundige en kunsthistoricus. Wibo Burgers is journalist en kunsthistoricus. Joop Gijsman is oud-ondernemer en penningmeester van STIEL. Gerard van Hees is voorzitter van STIEL. Hennie Korthof is bestuurslid van STIEL. Gerard J. Telkamp is historicus.

STIELZ komt tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij

Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
G.J.A. van Hees, voorzitter; J.J. Gijsman, wnd. secretaris/penningmeester; mr. H.J. Korthof-Matze, tweede secretaris; mr.ir. L. Barendregt, ir. P. Buring, drs W.B. Burgers, mr. J.J. Turenhout

Ere-voorzitter: Ing. drs H.J. Budel

Omslagfoto
Het imposant pand Steenstraat 19 van architect Josua Wilhelm Reijneveld, anno 1937.

VAN DE VOORZITTER

De architect in het nauw

Een paar nummers geleden meldde ik op deze plaats dat ik voor mijn werk bij FNV Bondgenoten ook de architectenbranche tot mijn pakket mag rekenen. Ik ben daar zeer content mee, omdat ik het een interessante branche vind en er ook nog een relatie is met het werk van STIEL.

Het gaat niet goed met de architectenbranche. Met de hele bouw gaat het niet goed en omdat er weinig geld is, wordt er weinig ontwikkeld. De huizenbouw ligt stil en er staan zoveel bedrijfspanden leeg, dat provincies allerlei nieuwe bedrijventerreinen hebben geschrapt. Aan de hand van de aantallen deelnemers in het pensioenfonds moeten we constateren dat de sector de laatste jaren is gehalveerd. In veel bureaus vallen ontslagen, gaan mensen over op een vierdaagse werkweek, sommige bureaus gaan zelfs op vrijdag dicht. Afgestudeerde architecten dreigen verloren te gaan voor de sector, omdat ze geen werk kunnen vinden. En er wordt geen stuiver meer verdiend.

En toch is er een lichtpuntje. Hergebruik heeft een zodanige vlucht genomen, dat binnen de architectenbranche hier nog wel werk zit. Nu er zoveel leeg staat, ook wat voor STIEL waardevol is, lijkt er werk aan de winkel. Zit hier geen "monsterverbond" in tussen gemeenten, bouw, bouwgerelateerde bedrijven, woningcorporaties en clubs voor behoud van industrieel erfgoed en andere waardevolle gebouwen? De BTW gaat omlaag in de bouwkolom, ook voor architecten. Bedrijven zullen in plaats van de vanzelfsprekende nieuwbouw hun blik op bestaande bouw moeten richten. Bouw die moet worden aangepast en waar nieuwe mogelijkheden worden geschapen. Gebieden en straten waar in plaats van leegstand weer leven in de brouwerij komt. Wordt het lichtpuntje voor de architectenbranche een begin van een nieuwe werkwijze, waar we als STIEL alleen maar goed garen mee kunnen spinnen?

Gerard van Hees

INHOUD

- 3 Watertorens: zicht op herbestemming
- 4 STIELZ zoekt medewerkers
- 5 Column Henk Budel
- 7 Jaarverslag STIEL 2012
- 9 Rubriek Monument: Stelling van Amsterdam: een nationaal landschap
- 11 Herinneringen aan Herman Heijenbrock
- 12 BOEi: herbestemming moet erkend vak worden
- 14 Van tabakshandel tot belwinkel: 130 jaar Steenstraat 14-16
- 21 Uit Leiden & Regio

WATERTORENS: ZICHT OP HERBESTEMMING

De kans bestaat dat de Leidse watertoren aan de Hoge Rijndijk aan een tweede leven kan beginnen. Zowel het rijk als de gemeente is akkoord gegaan met het verbouwingsplan. Dat plan voorziet in een woonruimte, een galerie en een bed & breakfast met drie kamers. Er zijn acht parkeerplaatsen bij de toren gepland.

De toren, tot stand gekomen in 1908, zou aanvankelijk in metselwerk worden gebouwd naar een ontwerp van ingenieur en architect J. Schotel, maar uiteindelijk werd de voorkeur gegeven aan een ontwerp van W.C. van Manen met een betonnen vlakbodemreservoir. Leiden betaalde in 1908 voor de bijna dertig meter hoge toren een bedrag van bijna 54.000 gulden. Dat was 20 procent minder dan bij uitvoering van de toren in baksteen, zoals Schotel had voorgesteld.

De constructie steunt op twaalf betonijzeren stijlen, gebaseerd op een fundering die rust op 240 houten heipalen. De ruimte tussen de betonstijlen is opgevuld met een dun laagje baksteen, een louter decoratieve invulling. In 1978 werd de toren verbouwd.

De toren is rijksmonument, vooral ook omdat het de eerste watertoren in ons land is met een betonnen skelet. De toren werd in 1993 buiten gebruik gesteld. In de zomer van 1996 zag het er naar uit dat in de toren een museum voor energietechniek zou worden ondergebracht, maar uiteindelijk bleek dat te duur.

Later kwam er een plan voor de vestiging van een flink aantal appartementen in de toren. Dat waren er echter wel erg veel en daartegen kwamen omwonenden en STIEL in verzet. Ook dat plan sneuvelde uiteindelijk. Nu is er dus eindelijk een nieuwe bestemming voor de toren in zicht.

Hillegom

Een andere watertoren, die van Hillegom, heeft ook zicht op herbestemming, maar die zal wat langer uitblijven dan aanvankelijk werd gedacht. Het zal nu wel 2015 worden voordat de plannen gerealiseerd zijn. Aanvankelijk was het de bedoeling dat de toren dit jaar aan zijn tweede leven zou beginnen.

In de thans voorliggende plannen komen in de toren kantoorlocaties, een partycentrum annex seizoensrestaurant en – op de begane grond – een bezoekerscentrum voor de Bollenstreek. In vergelijking met de eerdere plannen zijn er wijzigingen gekomen, ook de economische crisis heeft een belangrijke rol gespeeld bij het uitstel van de plannen.

De toren dateert van 1925 en is volledig opgetrokken uit gewapend beton. (W.B.)

STIELZ ZOEKT MEDEWERKERS

De Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), een vrijwilligersorganisatie die zich sinds 1987 bekommert om het industrieel erfgoed in Leiden en omgeving, is op zoek naar medewerkers die kunnen bijdragen aan STIELZ, het kwartaalblad van de organisatie.

Daarbij gaat het vooral om mensen die een vlotte pen hebben en kunnen zorgen voor verhalen over Leids industrieel erfgoed en – meer in het algemeen – over de werkende mens in heden en verleden.

Op termijn zoekt STIEL ook een redacteur, wiens taak vooral bestaat uit het leiding geven aan de productie van het blad van de organisatie. Hij of zij zal ook zitting krijgen in het bestuur van de stichting. De redacteur stelt, in overleg met medewerkers, elke drie maanden de inhoud van het blad vast. Belangrijk zijn uiteraard de ontwikkelingen rond het industrieel erfgoed in Leiden. Maar ook is er aandacht voor ander erfgoed, monumentenbeleid en architectuur, om maar enkele terreinen te noemen.

Wilt u medewerker worden of hebt u belangstelling voor de functie van redacteur van STIELZ, kom dan met een reactie naar Gerard van Hees, voorzitter van STIEL. Zijn email-adres: G.vanHees@bg.fnv.nl. Informatie kan ook verkregen worden bij Wibo Burgers, op dit moment redacteur van STIELZ. Zijn gegevens: wibo.burgers@wxs.nl.

Uw reactie graag vóór 1 mei a.s.

ADVERTENTIE

Sierkunst op eieren

Expositie van
een verzameling van kunst op eieren
23 maart 2013 tot 30 juni 2013

Leiderdorp Museum
van Diepeningenlaan 110
2352 KA Leiderdorp
Tel: 071-5820381
www.leiderdorp-museum.nl

DE GROEP
Woensdag: 14.00 - 17.00
Zaterdag: 10.30 - 12.30
Zondag: 14.00 - 16.00

GERARD J. TELKAMP

historicus, redacteur, copywriter

opdrachtonderzoek & eindredactie

PUBLICATIEBUREAU KAMPONG

geschiedenis van
bedrijven, gebouwen en families

Tesselschadestraat 38-A,
2332 BL Leiden
071-5315747
gerardjtelkamp@hetnet.nl

COLUMN - HENK BUDDEL

OH ITHAKA

Leiden kende lang een Burgemeester die het Homerisch erfgoed van Ithaka zeer liefhad. Toch ging onder zijn leiding het Leidse gemeentebestuur met de sloophamer tekeer in de Leidse binnenstad. Dat was jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw en Ithaka, dat is duizenden jaren geleden.

Zo moest vooral de historische negentiende-eeuwse fabrieksbebouwing van de Langegracht het ontgelden. De mannen en vrouwen uit fabrieken als Krantz en Clos & Leembruggen keken vanaf het trottoir naar de puinhopen en voelden zich misschien wel een beetje als Rotterdammers in de late meidagen van veertig.

Er lag een verdergaand plan op tafel. Een plan voor een Manhattan aan de Oude Rijn met autostrada's die zich tot in de kern van de stad boorden. Een city met een uitgerukt hart in een wurgende krans van torenhoge kantoorflats, dat was het idee.

Laat, eigenlijk al te laat, kwamen Leidse burgers in de werkgroep industrieel erfgoed Leiden, WIEL dus, in het geweer. Ik deed mee, ik kan erover meepraten.

Zelden was er zoveel onbegrip bij zovelen in het stadsbestuur, gemeenteraad en gemeentelijke commissies over wat zo weinigen van WIEL wilden met de stad. WIEL zag de sporen van de industriële revolutie niet als smerige littekens, maar als tastbare en historisch waardevolle herinneringen aan het werkend verleden van de stad.

Het Leidse bestuur had de kaalslag overigens niet zelf bedacht. In heel het land wilden wethouders de sporen van industrie in hun binnensteden uitwissen. Den Bosch, Tilburg en Maastricht hebben het geweten.

Veel ging verloren, maar niet alles, en zo ongeveer rond de eeuwwisseling kwam er voorzichtig verandering. STIEL volgde WIEL op en een van de eerste successen was het afdwingen van Monumentenstatus voor de wollendekenfabriek Scheltema aan de Oude Singel. Vervolgens besloot de gemeente op eigen initiatief het complex te hergebruiken als cultureel centrum.

Ik heb het gevoel dat in 2012 de bijval voor industrieel erfgoed overal in een stroomversnelling is gekomen.

Wat grepen uit het nieuws.

- Het no-nonsense bestuur van Rotterdam vindt dat de Van Nelle fabriek een icoon is voor de stad en vraagt aan minister Bussemaker Van Nelle op de Werelderfgoedlijst te zetten.
- De deuren van de Stoomspinnerij Twenthe in Almelo gaan weer open, honderd jaar oud en nu hergebruikt als multifunctioneel bedrijvencomplex met kantoren, een sandwichbar, medisch centrum en kinderdagverblijf.
- Provincie Gelderland besluit de oude tramloots in Druten en de steenfabriek Vogelensangh in Deest te redden en trekt daar meer dan een half miljoen euro voor uit.
- Op 23 november koopt Noord-Brabant voor 21 miljoen euro drie grote erfgoedcomplexen waaronder de CHV in Veghel, eens de grootste kunstmestfabriek in Europa en het KLV-complex, de enorme leerfabriek in Dongen. De provincie zegt in een triomfantelijk persbericht dat ze de monumentale gebouwen wil behouden voor toekomstige generaties.
- Niet echt de klap op de vuurpijl, maar toch: op 3 december trekt de Gemeente Leiden 42.500 euro uit voor restauratie van de schoorsteen van de vroegere koekjesfabriek Timp aan de Haarlemmerstraat.
- Wat glashelder maakt dat er nu een omslag is in het denken over industrieel erfgoed, is de gift van 5000 euro van Diogenes Leiden voor de pijp van die koekjesfabriek.

Hulde en respect voor Diogenes, een tikkeltje elitair monumentenstichting die zich toelegt op restauratie en herbewoning van historische Leidse huizen en die enkele decennia geleden nog niet kon besluiten zich te ontfemen over het Leidse Volkshuis, erfdeel van werkend Leiden dat toen nog niet tot 'ons soort huizen' behoorde.

Bent u geïnteresseerd in het Leidse en regionale Erfgoed en wilt u graag het beroemde Leids Jaarboekje gratis ontvangen, dan kunt u niet zonder het lidmaatschap van de Vereniging Oud-Leiden.

HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN

Opgericht 5 november 1902

De contributie bedraagt € 20,- per jaar; jongeren tot 25 jaar betalen slechts € 12,50. Door overmaking van dit bedrag op Postbankrekening 17 52 28 o.v.v. "nieuw lid" bent u lid van de Vereniging Oud-Leiden.

Postbus 917, 2300 AX Leiden, www.oudleiden.nl

Dirk van Eck-Stichting Sociale en economische geschiedenis Leiden en omstreken

De Dirk van Eck-Stichting brengt de sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken onder de aandacht van een breed publiek. We organiseren filmavonden en lezingen, we zetten ons in voor het behoud archieven en we geven boeken en dvd's uit. Donateurs van de stichting ontvangen het Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken gratis.

Voor meer informatie over ons en onze komende activiteiten kunt u contact opnemen met:

Dirk van Eck-Stichting
Postbus 849
2300 AV Leiden
email: info@dirkvaneck.nl

www.dirkvaneck.nl

Bouwbedrijf Paardekooper

Sedert 1881

In 1881 heeft Arie Paardekooper de fundamenteën gelegd voor ons bouwbedrijf.

Verweven met deze lange historie is de liefde voor het vak, vakmanschap, vertrouwen en natuurlijk altijd weer bouwen.

Bouwbedrijf Paardekooper restaureert, renoveert en onderhoudt gebouwen.

- Lid van het NVOB
- Lid Bouwgarant
- Erkend Hoofdaannemer
- Erkend Leerbedrijf

Miening 41, 2381 GP Zoeterwoude

071-5801254

info@bouwbedrijf-paardekooper.nl

Arie Paardekooper 1857-1915

JAARVERSLAG STIEL 2012

Leden en bestuur

Op 31 december 2012 telde STIEL 163 donateurs (was 166 eind 2011), 17 werkgroepleden en 29 bedrijfsdonateurs. Daarnaast werden 31 relaties en 29 erfgoedorganisaties van de activiteiten op de hoogte gehouden.

Het bestuur bestond uit G. van Hees (voorzitter), J.J. Gijsman (penningmeester, waarnemend secretaris vanaf december 2012), A. Stoffels (secretaris tot december 2012), H.J. Korthof-Matze (2^e secretaris), L. Barendregt (namens Oud Leiden), W.B. Burgers (redacteur STIELZ), P. Buring en J.J. Turenhout (leden).

Voor een aanvulling in het bestuur, secretaris en webmaster, worden belangstellenden gezocht en zijn contacten gelegd.

Het bestuur kwam dit jaar in vier vergaderingen bijeen.

In mei 2012 bestond STIEL 25 jaar. Ter gelegenheid van dit zilveren jubileum werd in het donateursblad STIELZ een overzichtsartikel 'Het erfgoed van een industriestad' opgenomen (STIELZ 1/2012) en verschenen de volgende drie nummers van STIELZ in kleur. Hiernaast is in het *Leidsch Dagblad* in een artikel aan dit jubileum aandacht besteed.

Er werd dit jaar geen donateursbijeenkomst gehouden.

De Dirk van Eck Stichting is niet ingegaan op een verzoek tot samenwerking.

We konden nog geen webmaster vinden die de website zelfstandig wilde bijhouden.

Panden

De minister heeft, op advies van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), afwijzend beschikt om de **Van der Klaauw-toren**, Kaiserstraat 63, aan te wijzen als Rijksmonument. De gemeente heeft hierop de in 2010 verleende sloopvergunning, die werd ingetrokken gedurende deze aanvraag, opnieuw geactiveerd. Met de sloop van dit voormalig laboratorium werd in december 2012 begonnen. In de plaatselijke media is ruim aandacht besteed aan deze aantasting van het stadsbeeld.

Aan het plan voor herbestemming van de **Meelfabriek**, Oosterkerkstraat 18, is geen zichtbare voortgang gegeven. STIEL houdt contact met de projectontwikkelaar en volgt de ontwikkelingen op de website (www.demeelfabriek.nl).

Naast de voormalige bedrijfsgebouwen **Paternotte / Nobel-complex** in de Marktsteeg, waarin een Muziekcentrum ruimte krijgt, is nog een aantal oudere bedrijfspanden in de Marktsteeg als gemeentelijk monument aangewezen, waarmee deze gevelwand behouden blijft en de steeg het aanzien behoudt van een geïndustrialiseerd stadsdeel.

Ingediende herbestemmingsplannen voor de **watertoren aan de Hoge Rijndijk**, 156A, een galerie op de begane grond, een woning en een Bed & Breakfast bovenin, zijn positief door STIEL ontvangen.

De Leidse meelfabriek.

De Van der Klaauw-toren, die ten prooi viel aan de slopershamer.

STIEL heeft zich ingezet voor de restauratie van de uit 1910 daterende **schoorsteen** van de vroegere koekjesfabriek Timp, Haarlemmerstraat 247. Het in gele kleur uitgevoerde ruitvormige patroon maakt deze schoorsteen uniek en het behouden waard. De Gemeente heeft een restauratiesubsidie toegezegd van 50%.

De enige **Leidse bollenschuur** aan de Hoge Morsweg is weliswaar gesloopt, maar mede dankzij inzet van STIEL in een vergelijkbare vorm als woonhuis 'herrezen'. Een foto hiervan is opgenomen als omslag van *STIELZ*, nr.4/2012.

Het uitblijven van wind- en waterdicht maken door de eigenaar van de voormalige dakpannenfabriek aan de Rijndijk, **Nieuw Werklust** (een Rijksmonument), en het daardoor in verval raken van dit complex, heeft STIEL opnieuw onder de aandacht gebracht van de gemeente Rijnwoude. De gemeente heeft hierop de eigenaar aangeschreven. Inmiddels heeft de eigenaar hiertegen bij de Rechtbank beroep ingesteld.

STIELZ

De drieëntwintigste jaargang van *STIELZ* telde vier nummers, waarvan drie in kleur, en bevatte onder meer artikelen over de volgende onderwerpen: winkelpanden in de Steenstraat, wandkunst uit de Wederopbouwperiode, plannen met de van der Klaauw-toren, muurreclames in Leiden, industriële bouwwerken in de stad zoals trafohuisjes en gemalen, Leidse scholen met monumentenstatus, verplicht onderhoud aan Nieuw Werklust, hergebruik van industriële monumenten elders in Nederland en roerend erfgoed.

Contacten

STIEL neemt deel aan het overleg van historische verenigingen in Leiden, de Erfgoedkoepel, met betrokken wethouders.

Het landelijk boek over gevelstenen en muurreclames van Stichting Tekens aan de Wand, waaraan STIEL een Leidse bijdrage heeft geleverd, werd in 2012 uitgegeven. Aan de werkgroep Gevelstenen heeft STIEL digitale foto's beschikbaar gesteld. Het opnemen in een database wordt door de werkgroep uitgevoerd.

Memorabilia

De gevelsteen van voormalige distilleerderij van Hartevelt, Langegracht is overgedragen aan de Gemeente Leiden ter plaatsing in de gevel. Het schilderij van Lucas Verkoren hangt nu in voormalige directiekamer / huidige werkkamer van drukkerij Mostert. Bouwtekeningen van het pand van de voormalige distilleerderij zijn overgedragen aan afdeling Monumenten van de gemeente Leiden.

Financiën

Het jaar 2012 sluit af met een voordelig saldo van € 2864,77 mede dank zij veel donateurs die meer dan € 15,- overmaakten en een onverwachte meevaller. De verkoop van boeken, o.a. Gevelreclames in Nederland, was minimaal maar gelukkig konden we de kosten beperkt houden, mede doordat veel donateurs betaalden voordat de acceptgiro's werden toegezonden.

De "bollenschuur-woningen" op de Hoge Mors.

De bakkerijschoorsteen aan de Haarlemmerstraat.

RUBRIEK MONUMENT

STELLING VAN AMSTERDAM: EEN NATIONAAL LANDSCHAP

RUBRIEK MONUMENT

In deze rubriek aandacht voor het industrieel erfgoed buiten Leiden en regio. Deze keer kijken we naar een Nationaal Landschap, de Stelling van Amsterdam, met o.a. het fort-eiland Pampus en het vuurtoreneiland bij Durgerdam.

De Stelling van Amsterdam, wat is dat? Het valt niet onder het industrieel erfgoed en al evenmin is het een monument. Het is een *Nationaal Landschap* sinds 2005. Bijna tien jaar eerder was de Nieuwe Hollandse Waterlinie rond het centrum van Amsterdam, met maar liefst 45 forten geplaatst op de Werelderfgoedlijst van de UNESCO. Niet zo gering dus.

In de eerste plaats was de Stelling van Amsterdam een verdedigingslinie, met water in de hoofdrol, tot stand gebracht in de periode 1880-1920. In geval van vijandelijkheden zouden grote delen van het gebied rond Amsterdam onder water worden gezet. De vijand zou dan niet kunnen oprukken, Amsterdam zou het laatste bastion van ons land zijn. De forten werden gesitueerd op plaatsen waar de waterlinie werd doorkruist door dijken, wegen of spoorlijnen. Ook plaatsen, waar het water diep genoeg was om met boten te varen, waren kwetsbaar. Hier moest dus de vijand onder vuur worden genomen.

Bij de voorbereiding van de aanleg van de fortificaties bleek dat de plannen al snel door de technische ontwikkelingen werden achterhaald. Zo maakte de komst van de brisantgranaat (die bij het treffen van het doel explodeert) het noodzakelijk dat de forten van beton werden gemaakt, een techniek waarmee in die dagen nog maar weinig ervaring was opgedaan. Pas in 1897 kon met de bouw van de eigenlijke forten worden begonnen. Van enkele bouwwerken in baksteen was de aanleg stilgelegd.

De waterlinie kwam er, maar werd nooit gebruikt. Toch ging er van de Stelling van Amsterdam en de waterlinie een afschrikwekkende werking uit. In 1914 was de aanwezigheid van de Stelling van Amsterdam en de Hollandse waterlinie een factor voor de Duitsers om ons land niet binnen te vallen. Door de opkomst van het vliegtuig na de Eerste Wereldoorlog verloor de Stelling echter snel aan militaire be-

tekenis. Toch bleef ze grotendeels bestaan. De militaire status werd pas in 1963 opgeheven.

Herbestemming

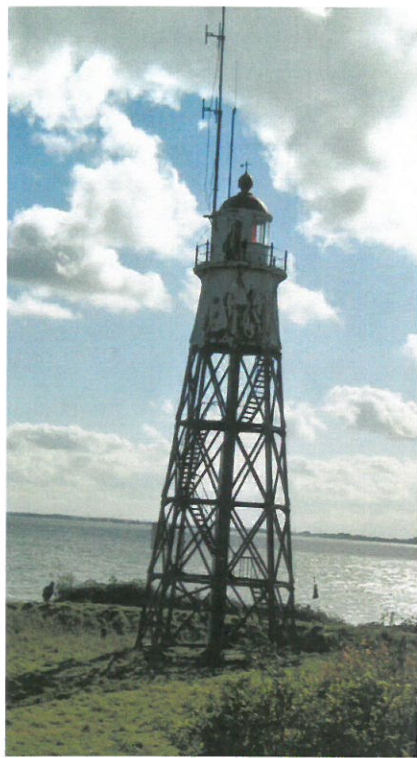
Wat gebeurt er in onze tijd met de forten van de Stelling van Amsterdam? Voor een aantal forten zijn er herbestemmingsprojecten. Zo is er een ambitieus herontwikkelingsplan voor het fort in Hoofddorp, waarbij gedacht wordt aan een horeca-gelegenheid en een openluchttheater. De gemeente Haarlemmermeer heeft zich achter het plan gesteld. De herbestemming gaat ruim twee miljoen euro kosten. Of het plan doorgaat, staat nog niet vast.

Stadsherstel Amsterdam N.V. wil de kustbatterij bij Diemerdam, waarvan zij eigenaar werd in 2006, herbestemmen tot een culturele pleisterplaats. Ook zal geregeld informatie worden gegeven over het fort zelf en over de Stelling van Amsterdam.

Voor het 'groene' fort bij Abcoude

Het fort bij Hoofddorp.

Een oude vuurtoren en een wachterswoning op het Vuurtoreneiland in het IJ.

konden tot 1 januari jl. plannen worden ingediend bij eigenaar Natuurmonumenten. Dit fort is gebouwd tussen 1884 en 1887 en is onlangs volledig gerenoveerd. Voor een duurzaam behoud van dit rijksmonument is het belangrijk dat de nieuwe invulling past bij de natuurwaarden en de cultuurhistorische betekenis.

Verder onderzoekt de gemeente Aalsmeer wat de mogelijkheden zijn voor het fort bij Kudelstaart.

Vuurtoreneiland

Staatsbosbeheer, eigenaar van het Vuurtoreneiland (op de Hoek van het IJ bij Durgerdam), is voor dit eiland met kustbatterij op zoek naar een ondernemer die de restauratie en exploitatie op zich wil nemen. In het voorjaar van 2013 zal bekend worden wat de toekomst van dit eiland (met daarop een oude vuurtoren en een verwaarloosd woonhuis) is.

Staatsbosbeheer werkt in dit project samen met de provincie Noord-Holland en de gemeente Amsterdam. De bedoeling is om het eiland open te stellen voor het publiek in een passende entourage. Vanaf het moment dat Staatsbosbeheer bekend maakte op zoek te gaan naar een ondernemer voor dit project, hebben zich ruim 300 geïnteresseerden gemeld. De ideeën voor het eiland lopen uiteen van superrestaurant tot kampeerplaats, van modern

museum tot duurzaam hotel en van yoga en wellness tot zorginstelling.

De provincie Noord-Holland heeft maximaal 1,5 miljoen euro subsidie als cofinanciering beschikbaar gesteld voor het herstel van het eiland. Nu worden al geregeld excursies naar het eiland georganiseerd. Zo kun je het eiland een dag huren voor een picknick, bruiloft of andere bijzondere gelegenheid.

Pampus

Een bekend onderdeel van de Stelling van Amsterdam is het forteiland Pampus, gelegen voor de monding van het IJ in de voormalige Zuiderzee ten oosten van Amsterdam en ten noorden van Muiden. Het kunstmatige eiland kreeg een stevige basis met behulp van zinkstukken, stortsteen en basaltblokken. De bouw van het fort werd in 1895 voltooid. Het fort staat op 4000 heipalen van elf meter lang. Bij een volledige bezetting zouden ongeveer tweehonderd militairen hier gelegerd zijn. Het fort is nooit gebruikt voor enige oorlogshandeling. Het werd in 1933 gesloten, een jaar na het gereedkomen van de Afsluitdijk.

Het hoofdgebouw is in 2007 gerenoveerd en van nieuwe koepels voorzien. Een deel van het binnenfort werd eind 2007 gerenoveerd en als museaal gedeelte ingericht.

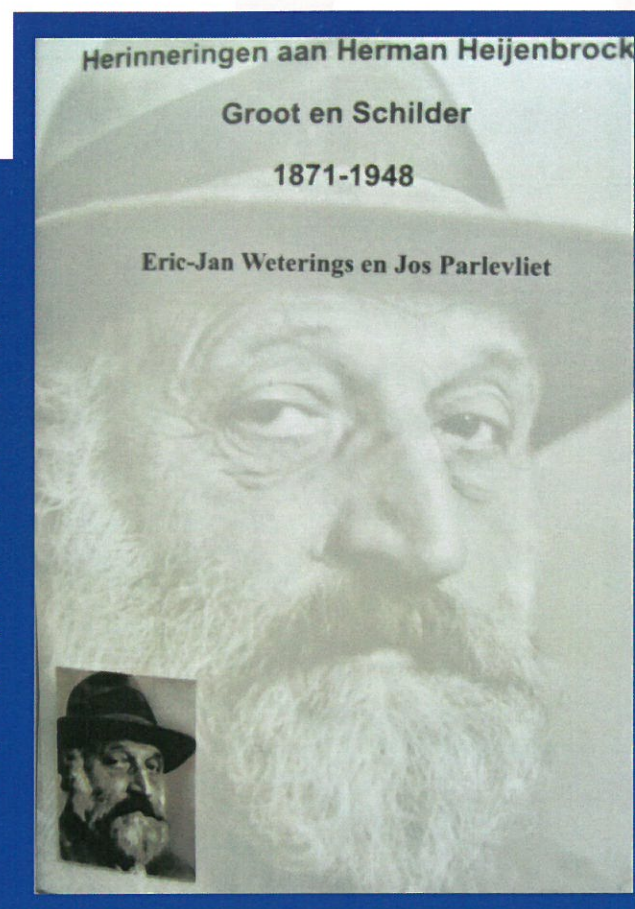
Het forteiland is geopend voor het publiek van april tot en met oktober. Het eiland is te bereiken met de veerdienst vanaf Muiden en IJburg. Ook kunnen passanten met eigen boot afmeren aan een van de steigers gedurende de openingstijd en tegen betaling het eiland betreden. (W.B.)

Bronnen

www.staatsbosbeheer.nl/vuurtoreneiland
www.natuurmonumenten.nl/fortbijabcoude
www.stadsherstel.nl
www.paviljoenpuur.nl
[http://nl.wikipedia.org/wiki/Pampus_\(eiland\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Pampus_(eiland))
Stelling Koerier, nieuwsblad van de Stelling van Amsterdam (Unesco Werelderfgoed), nr. 32 (november 2012).

HERINNERINGEN AAN HERMAN HEIJENBROCK

De Stichting Vrienden van het werk van de industrieschilder Herman Heijenbrock heeft een sympathiek boekje met herinneringen aan de meester uitgegeven. Die herinneringen komen van mensen die de schilder (1871-1948) persoonlijk gekend hebben. Het zijn kleinkinderen, andere familieleden, vrienden en enkele verzamelaars van zijn werk. Samen tekenen zij het beeld van een man die zoveel meer was dan kunstschilder alleen.

Bijna een halve eeuw woonde Heijenbrock met zijn gezin in Blaricum. In het Gooise dorp was in het voorjaar van 2006 een tentoonstelling van zijn werk, geopend door kleinzoon Herman Matthijsen. Daar hingen niet alleen zijn pastels en olieverven van de zware industrie, maar ook een aantal schilderijen van zijn woonomgeving: het door hem zelf ontworpen huis *Fluos* en de dorpsmederij van Blaricum.

Toen 1996 het predikaat Jaar van het Industrieel Erfgoed kreeg, kwam Heijenbrock andermaal in de belangstelling. Er verscheen een monografie, die de schilder en zijn werk recht deed. Er werd gedacht aan een biografie, maar dat kwam er tot op heden niet van. Wel ziet het stichtingsbestuur het boekje met herinneringen als een aanzet daartoe.

Dat een biografie uitbleef, wordt vooral toegeschreven aan de omstandigheid dat Heijenbrock een complexe persoonlijkheid was. Hij was niet alleen schilder (met een

specialiteit), maar ook theoreticus over kunst en levensbeschouwing en docent en organisator (Heijenbrock was de oprichter van het Museum van den Arbeid). Een man, die niet in een hokje geplaatst kan worden.

Hoe het ook zij, de Stichting blijft doorgaan met haar werk: het bevorderen en verbreiden van de kennis en de werken van de schilder Heijenbrock. Het boekje past uitstekend in dit streven.

Het boekje *Herinneringen aan Herman Heijenbrock* bevat teksten van Eric-Jan Weterings, voormalig bestuurder van de stichting en voor onze lezers geen onbekende. Eric-Jan was tot 2003 redacteur van *STIELZ* (W.B.)

Secretariaat van de Stichting, Hermenshoek 6,
 6711 CE Ede.
 website: www.heijenbrock.org
 email: heijenbrock@upcmail.nl

Zie voor binnengekomen actuele informatie de website
www.stiel-leiden.nl onder nieuws

BOEI: HERBESTEMMING MOET ERKEND VAK WORDEN

Dit oude kloostercomplex is het huidige onderkomen van BOEi.

'Herbestemming moet een erkend vak worden'. Die opvatting leeft in de kring van BOEi, de non-profitorganisatie die zich inzet voor herbestemming van industrieel erfgoed in ons land. BOEi-directeur Arno Boon zei dat op de nieuwjaarsbijeenkomst van FIEN, de Federatie Industrieel Erfgoed Nederland in het hoofdkantoor van BOEi in Amersfoort.

De voorzitter van FIEN, J. Reijen, besteedde in zijn rede aandacht aan recente projecten, zoals de groeiende aandacht

voor wederopbouwarchitectuur. Veel energie wordt gestoken in het inventariseren en selecteren van gebouwen. In het blad *Industria* (deel van het tijdschrift *Heemschut*) en op haar website doet FIEN verslag van de lopende en nieuwe projecten, zoals herbestemming van het voormalige bedrijfspand van de schoenfabriek ZOMA in Groesbeek. Het fabrieksgebouw is een opvallende vertegenwoordiger van wat nu de wederopbouwperiode wordt genoemd. Voor de erfgoedorganisaties organiseert FIEN ook, gekoppeld aan de jaarvergadering, excursies, zoals in 2012 naar Oost-Groningen. Tentoonstellingen en excursies van plaatselijke of regionale erfgoedorganisaties brengt FIEN onder de aandacht, zoals die over de Brabantse suikerindustrie en een bezoek aan het Leerlooierijmuseum. Verder komen recent verschenen boeken, wandel- en fietsroutes op de publicatielijst. Er zijn veel actieve vrijwilligersorganisaties. Het beleidsplan van FIEN geeft inzicht in de plannen die op stapel staan.

Ook gastheer BOEi, in de persoon van de directeur A. Boon, gaf een presentatie over het heden en de toekomst van deze non-profitorganisatie voor herbestemming van industrieel erfgoed. De banden tussen FIEN en BOEi blijven bestaan in de vorm van donateurschap van FIEN. BOEi probeert vraag en aanbod van erfgoedobjecten bij elkaar te brengen.

Een presentatie volgde van o.a. een overzicht van actuele projecten, zoals renovaties van de steenfabrieken in Wageningen en Beuningen, de Nedalco schoorsteen in Bergen op Zoom, het 10 en 50 kV station in Apeldoorn, de herbestemming van het terrein van de voormalige brouwerij Drie Hoefijzers in Breda. Een overzicht van projecten in verleden, nu en toekomst is te vinden op de website (www.boei.nl). Ook aan behoud van landgoederen, boerderijen en kerken besteedt BOEi aandacht. BOEi wil de vastgoed en monumenten meer met elkaar in contact brengen en 'herbestemmen' tot een erkend vak laten groeien. In 2013 bestaat BOEi twaalf en een half jaar.

De bijeenkomst werd afgesloten met een rondgang door een deel van het voormalige kloostercomplex. De deelnemers konden hier ook de bibliotheek en de beeldbank van BOEi bekijken. (H.K.)

VAN TABAKSHANDEL TOT BELWINKEL: 130 JAAR STEENSTRAAT 14-16

DEEL II: UIT DE TABAK IN DE JUWELEN, VAN BOERHAAVE TOT ROSINE

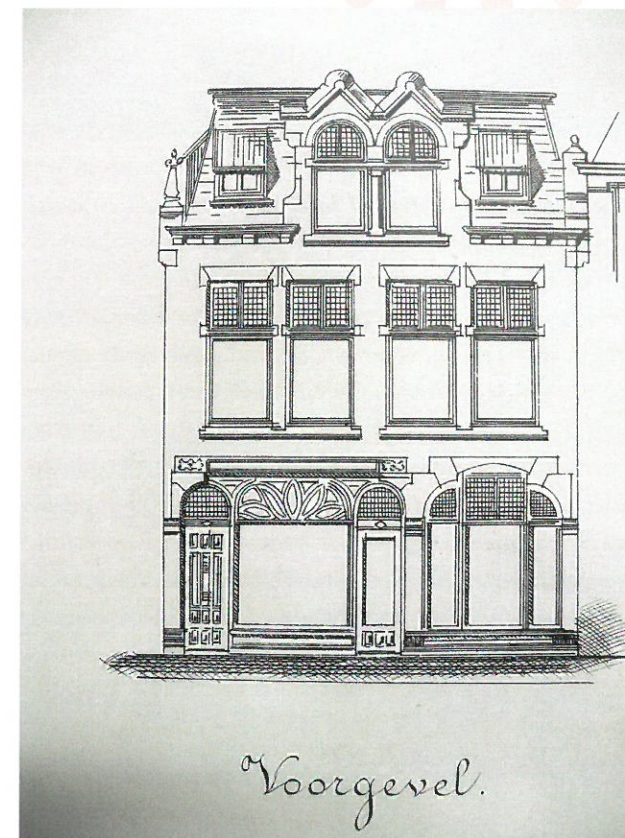
Na de kennismaking met de eerste twee ondernemers in tabak en sigaren volgt hier het verhaal van sigarenman Willem le Mair, met een uitstapje naar het pand Steenstraat 19 en zijn architect. Vervolgens is er na de Tweede Wereldoorlog de juwelierszaak Rosine, waarna de handel in contactlenzen en ten slotte die in beltegoed de rij sluiten.

De blik terug: de eerste twee exploitanten

Op het adres Steenstraat 14-16-18 stond een combinatie van winkelwoonhuizen die sigarenfabrikant Arie Bartholomeus Stijger in 1881 aankocht. In het linkerdeel stichtte hij een tabakswinkel, in het rechterdeel (voornamelijk nummer 18) een sigarendrogerij en sigarenfabriek. Frans George Christiaan Bursch nam in 1897 zowel het onroerend goed als de zaak van A.B Stijger over. De ondernemer Bursch liet in 1899 het deel Steenstraat 14-16 afbreken en er door architect Jac van der Heijden en aannemer Dirk Kooreman een nieuw gebouw neerzetten, nu een gemeentelijk monument.

Extra beeld van een architect

Na de onthulling in het eerste deel van deze geschiedenis van Steenstraat 14-16 van de naam van de architect kreeg ik van twee zijden de mededeling dat het archief van bouwtekeningen en bestekken van de architectenfamilie Van der Heijden zich in de collectie van het Regionaal Archief Leiden bevindt. Oud-archivaris Piet de Baar wees me op het vrijwilligerswerk verricht door de oud-directeur van Openbare Werken van de gemeente Leiden mr ir. L. Barendregt voor de inventarisatie van deze collectie. Bestuurslid van STIEL Leen Barendregt zelf zond mij spontaan een reproductie van de tekening van Van der Heijden voor het vooraanzicht van Steenstraat 14-16 en een portret van de architect. Beide kan de lezer hierbij aantreffen.

Voorgevel Steenstraat 14-16; ontwerp Jac. van der Heijden, 1899. Archief bouwtekeningen Van der Heijden, RAL. Scan via Leen Barendregt.

Portret Jacobus van der Heijden (1854-1931), architect te Leiden. Circa 1890? Scan via Leen Barendregt.

De derde en laatste sigarenman

Op 11 september 1919 verschenen voor notaris Bruno Janes Johannes Nicolaas Troost in Leiden de ons bekende heer Frans George Christiaan Bursch, die zich hier laat aanduiden als “zonder beroep” (kennelijk had hij, hoewel nauwelijks 50 jaar oud, kort te voren zelf de exploitatie van de zaak al gestaakt) en Willem le Mair, sigarenfabrikant. Bursch verkoopt aan Le Mair de huizen en erven aan de Steenstraat 14-16, 18-19 en 19A. Merkwaardig, vooral die samenvoeging van het even nummer 18 en het oneven nummer 19, maar daarover later. De koopsom bedraagt het ronde bedrag van 20.000 gulden, De koper dient de som met vijf procent rente in oplopende porties uiterlijk in 1933 te hebben afbetaald, terwijl de verkoper zich verbindt zich nimmer in Leiden of omliggende dorpen als sigarenfabrikant of -handelaar te vestigen.

De nieuwe eigenaar Willem le Mair was als zevende kind in een reeks van tien geboren in Leiden op 12 augustus 1872 als zoon van de tuinman, fabriekswerker en geëmployeerde aan de gasfabriek Willem le Mair en Catharina Christina Stikkelorum. Willem Jr huwde 5 juni 1895 de Leidse Johanna Hendrica Boon, dochter van Jan Boon, kleermaker, en Johanna Hendrika Cinjee. Op de geboorteakten van de kinderen die uit dit huwelijk voortkwamen, stond zonder uitzondering sigarensorteerder als beroep van de

Sigarenwinkel Boerhaave, Steenstraat 14, van Willem le Mair. Circa 1920-25. Uit bezit familie Le Mair.

vader aangegeven. Net als zijn vader kreeg ook Willem le Mair tien kinderen, van wie er slechts één jong overleed. Al deze kinderen werden geboren vóór de aankoop van het complex aan de Steenstraat in september 1919. De oudste was toen al 25 en had lang en breed de Kweekschool voor de Zeevaart doorlopen, de op een na oudste was gemobiliseerd in Brunssum, nummer drie dienstbode in Den Haag, terwijl de jongsten nog maar zeven, vijf en twee waren. In de familie van Willem le Mair kwamen meer sigarenmakers voor. In ieder geval woonde onze sigarenmaker Willem anno 1914-1915 in toenmalig Oegstgeest in de Van der Helmstraat nummer 21. (Deze straat bij het hoofdstation tussen spoorweghaven en Morssingel is verdwenen na het vergissingsbombardement van december 1944.) Wellicht was Willem in de jaren vóór de aankoop al als handwerker en/of bedrijfsleider werkzaam bij de zaak van Bursch in de Steenstraat. Of had hij Bursch leren kennen in de sfeer van de postduivenwereld? In Leidse dagbladen lezen we immers in de jaren dertig allerlei berichten als het etaleren van hoofdprijzen van een concours van postduivenvereniging De Vriendenclub bij de firma Stijger, W. le Mair, Steenstraat 16, prijzen gewonnen en/of ter beschikking gesteld door de heer Le Mair, Steenstraat, enz. Een voortzetting van de praktijk van postduivenhouder Bursch...

Glasnegatieven van firma en familie

Anno 1920 woont het echtpaar Le Mair-Boon met ten minste vijf van hun jonge en bijna volwassen kinderen op de Steenstraat. Omstreeks die tijd of mogen we aannemen in de eerste helft of het midden van de jaren twintig moet de collectie van welgeteld 53 glasnegatieven ontstaan zijn die een aantal jaren geleden (door bouwvakkers? nabestaanden? nieuwe eigenaar?) werd gevonden op een zolder van een oude woning in Leiden, vervolgens werd aangeboden aan het Regionaal Archief Leiden en die nu op de beeldbank van het archief aangeduid wordt met de woorden “Er kan een verband zijn met Tabak- en Sigarenfabriek Boerhaave, v.h. A.B. Stijger, Steenstraat 16, Leiden”. De foto's, althans de glazen plaatjes van de negatieven, zaten kennelijk verpakt in twee tabakszakken, die gelukkig ook gefotografeerd zijn. De zakken bieden de sleutel tot voorlopige identificatie. Allebei zijn ze bedrukt met een afbeelding van het standbeeld van Boerhaave, dat even verderop bij de ingang van het toenmalig Academisch Ziekenhuis (nu Rijksmuseum voor Volkenkunde) was geplaatst. Op de zakjes staan daarnaast de volgende teksten: Tabak- en Sigarenfabriek Boerhaave. Opgericht 1865. Wettig Gedeponneerd] Handelsmerk. V.h. [voorheen] Firma A.B. Stijger. W. le Mair v.h. Firma A.B. Stijger. We weten nu dat Arie B. Stijger zijn tabakszaken al in 1865 was begonnen, dus ruim vijftien jaar

vóór de aankoop van de panden in de Steenstraat. En de naam A.B. Stijger zou tot de tweede helft van de jaren dertig nog in gebruik blijven.

De foto's bestaan voor ruim twee-derde uit portretten van personen in de achtertuin (van de Steenstraat?) en andere familiekiekjes, al dan niet tijdens uitstapjes in de duinen of op kanovaart. Er zijn een paar foto's uit de onmiddellijke omgeving van de Steenstraat, zoals de tram uit Katwijk, die uit de rails is gelopen op de Blauwpoortsbrug, en een opname van Molen de Valk. Maar gelukkig is er ook een half dozijn weergaven van de tabaksfabricage. (De omschrijvingen zijn van RAL-medewerker Gerard A. Bakker.) Bijvoorbeeld: twee heren bij een tabaksverwerkingsmachine; een man met tabaksbladeren in zijn handen; een man met, waarschijnlijk, een pak tabak; een man met een tabaksverwerkingsmachine; en een man achter een tabaksverwerkingsmachine. Een voor ons verhaal duidelijk toppunt in de reeks is een opname van het pand 14-16, met links de naar algemene gewoonte volgestouwde etalage en de teksten Havanna- en Manilla Sigaren en de naam Firma A.B. Stijger op de deur. Ook de huidige familie Le Mair bezit een dergelijke foto. Kortom, deze foto's geven naar alle waarschijnlijkheid een redelijk getrouw beeld van de tabakshandel en sigarenmakerij van de firma Willem le Mair voorheen A.B. Stijger in de jaren twintig en van zijn familie. Helaas konden enkele te hulp geroepen nazaten van de familie Le Mair tot op heden geen uitsluitsel geven over de afgebeelde personen. Wie op internet gaat zoeken via www.archiefleiden.nl en bij beeldmateriaal de trefwoorden Boerhaave en Stijger intikt, komt meteen op de boeiende serie terecht. Wie het weet, mag het zeggen!

Een uitstapje naar de overkant

Een of liever gezegd de doorbraak naar de betekenis van de vermelding van nummer 19 (nog een raadsel in de vorige aflevering van dit verhaal) in koopcontracten en andere bronnen (bijvoorbeeld aanvragen vergunning in het kader van de hinderwet enz.) kwam, toen mijn contactman bij de nazaten van de familie Le Mair mij een foto van een Eerste Steen in handen speelde. Met de tekst zwart op wit in niet al te strakke blokletters: Eerste Steen Gelegd door Toos le Mair 1 mei 1937. Deze Toos was de op 16 februari 1915 als laatste kind van Willem le Mair geboren Catarina Christina le Mair (genoemd naar haar grootmoeder aan moederszijde), roepnaam Cato of Toos. Een zoveelste bezoekje aan de Steenstraat volstond om te zien hoe de steen nog steeds te bekijken valt. (Het pand is nu een Chinese wok-zaak.) Daarmee is het bewijs overduidelijk geleverd dat het pand recht aan de overzijde van nummer 14-16 onverbrekkelijk verbonden was met de tabaks- en sigarenonderneming van

Eerste Steen van Steenstraat 19, gelegd door Toos le Mair, dochter van Willem le Mair, 1 mei 1937. Foto Niek Bavelaar, februari 2013.

Willem le Mair en, bij uitbreiding, van die van zijn voorgangers de heren Bursch en Stijger.

Zo lezen we hoe B & W in augustus 1922 positief reageren op het verzoek van W. le Mair om vergunning tot oprichting van een tabakskerverij in het perceel Steenstraat No 19, waarin geplaatst zal worden een elektromotor van 2,5 paardenkracht voor het in beweging brengen van een slijpmachine, een kerfbank en een eestmachine. Voorwaarden: geen trilling of hinder mag naar buiten komen, de bestaande schoorsteen voor de eestmachine (14 meter) mag

Steenstraat 19, architect Josua Wilhelm Reijneveld anno 1937. Foto Niek Bavelaar, februari 2013.

niet verlaagd. Het gaat bij dit alles om een tabakskerverij van 54 vierkante meter, waarin twee mannelijke personen geregeld zullen werken. Op de plattegrond van de begane grond in de blauwdruk staan een kerfbank, eest, slijpsteen en elektromotor aangeduid.

Het winkelwoonhuis 19 en 19A was volgens de beschikbare akten van koop en verkoop al in 1897 en 1919 verworven door Frans Bursch, respectievelijk Willem le Mair van hun voorganger-ondernemers Arie B. Stijger, respectievelijk Frans Bursch. In het oude pand was niet altijd sprake geweest van sigarenfabricage, want in 1884 nam W.A. Oudshoorn, agentuur en commissiehandel, "specialiteit van heerenartikelen en gros", het winkeldeel van het pand over van het Magazijn van meubelstoffen van de firma Mathieu Daemen. Maar ook vóór Willem le Mair waren bij de gemeente Leiden vergunningen in het kader van de hinderwet voor het uitoefenen van de tabaksnijverheid op de begane grond aangevraagd en verkregen. Arie Stijger was de eerste die de sprong naar de overkant maakte. Zo maakte 25 juli 1890 burgemeester De Kanter bekend dat bezwaren konden worden ingebracht tegen het verzoek van A.B. Stijger om vergunning tot het plaatsen van een gasmotor van één paardekracht, voor het kerven van tabak, in het perceel Steenstraat 19a. De kersverse eigenaar F.G.C. Bursch heeft blijkens zijn aanvraag in augustus 1897 volgens locoburgemeester H.C. Jura al 2,5 P.K. nodig. In 1934 schrijft "W. le Mar [sic!] voorheen A.B. Stijger, Leiden, Steenstraat 16 en 19, tabak- en sigarenfabriek. E. [eigenaar] W. le Mair, Leiden" zich [opnieuw] in het Handelsregister in van de Kamer van Koophandel voor Rijnland.

Kortom, de tabaksonderneming die bestond uit een tabakswinkel, tabakshandel en sigarenfabricage van achtereenvolgens de heren Stijger, Bursch en Le Mair besloeg in hoogtijdagen drie panden, te weten in ieder geval de parterre van 14-16 en 18-20 aan de oostzijde en 19/19A aan de westzijde.

We gaan terug naar de Eerste Steen van 1937. In het Regionaal Archief Leiden bevindt zich het dossier met betrekking tot de bouwvergunning. Het bouwplan betrof het veranderen van een sigarenfabriek met bovenwoning tot een winkel met bovenwoning door middel van het slopen van bestaande indelingen en het maken van een nieuwe voorgevel en indeling van winkel en bovenwoning. De erker mag niet meer dan 0,30 meter uitsteken buiten de voorgevel en er moet voor deze erker jaarlijks 1,50 gulden belasting aan de gemeente Leiden worden betaald. De opgegeven schatting van de bouwkosten bedraagt vierduizend gulden. De vergunning voor ingebruikname wordt door J.W. Reijneveld aangevraagd en 6 november 1937 aan W. le Mair verleend.

In het nieuw pand wordt al in januari 1938 een naaimachinewinkel van Pfaff ("Pfaff is AF") gevestigd, die het er tot tientallen jaren na de Tweede Wereldoorlog zal uithouden. Je kon bij Pfaff Naaimachinehuis ook terecht voor applice-

ren, maken van knoopsgaten, verkorten van onderjurken en naaien van alle soorten tricotages. Nadien zaten er onder meer *Het Leidse Bloemenhuis*, dat ook droogbloemen, zijden bloemen en aardewerk verkocht, en *Pizzeria Napoli*. Sinds 2012 is in Steenstraat 19 een Chinese snackbar genaamd *Wok King* gevestigd. Voor de snelle en smakelijke oosterse hap.

De architect van Steenstraat 19/19A

In het *Leidsch Dagblad* van 23 april en 3 mei 1937 lezen we dat de architect de heer J.W. Reijneveld, Cobetstraat 14, het verbouwen van perceel Steenstraat 19 en 19a tot winkelwoonhuis aanbesteedt. Er waren niet minder dan zestien aannemers en aannemingscombinaties die inschreven voor bedragen tussen 4970 en 9422 gulden, maar omdat de gunning werd aangehouden, weten we vooralsnog niet wie de gelukkige definitieve aannemer werd. Het ontwerp voor het in zakelijke stijl gebouwd winkelwoonhuis is dus van de hand van architect Josua Wilhelm Reijneveld, geboren 1 september 1887 te Koudekerk aan den Rijn. Hij vestigde zich na zijn huwelijk met de in Hazerswoude geboren Beatrix van Leeuwen in Leiden op het adres Hoge Rijndijk 63, waar de eerste vier van zijn vijf kinderen werden geboren, voordat hij, in steeds betere doen, naar de Burgemeesters- en Professorenwijk verhuisde om er zijn Bouwkundig Bureau J.W. Reijneveld te vestigen. Hij was van goed-gereformeerde afkomst. Daarvan getuigen onder meer zijn herhaaldelijke verkiezing tot ouderling van de gereformeerde kerk aan de Hooigracht en zijn kandidaatstelling in 1918 voor de Anti-Revolutionaire Partij.

Reijneveld heeft een zeer uitgebreid en gevarieerd oeuvre op zijn naam staan, van allerlei agrarische gebouwen rond Leiden (hij kwam tenslotte uit het Groene Hart) tot winkelwoonhuizen en vooral woonhuizen ("herenhuiszen"), in het bijzonder in zijn eigen nieuwe wijk, de Burgemeesterswijk. Het meest in het oog springen een unieke bollenschuur uit 1910 aan de Manpadslaan in Heemstede (houtskelet met witgeverfde gevelplaten, vakwerkstijl). Een lobby om dit gebouw op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen heeft helaas tot heden nog geen succes gehad en de oude, charmante bloembollenschuur van de firma Van Meeuwen staat anno 2013 helaas nogal te verpieteren. Anders is het gesteld met de Christelijke Lagere School, Wijngaardenlaan 2A in Voorschoten, gebouwd in zakelijk-expressionistische stijl met overhangende kappen, waar nu de Voorschotense Openbare Bibliotheek is gevestigd. Opdrachtgever was in 1931 de Vereniging tot stichting en instandhouding van scholen voor L.O. en U.L. O. op Ge-ref. Grondslag te Voorschoten. J.W. Reijneveld, sinds 1945 weduwnaar, was nog op bejaarde leeftijd actief architect. Zijn pand aan Steenstraat 19 is wel geen pronkjuweel, maar

het straalt wel, mede door de tot en met de tweede verdieping doorlopende erker, een zekere zakelijke charme uit.

Einde van de tabakshandel- en fabricage

Willem le Mair maakte op zijn 65ste dus in 1937 een eind aan de kleinschalige sigarennijverheid aan de overkant. Eigenlijk was hij in 1922 al begonnen met drastische inkrimping van de veelzijdige tabaksonderneming, want in 1922 begon Joh. de Geest op nummer 18, het oude pand naast 14-16, een slagerij in de oude tabak- en sigarenfabriek. Willem le Mair hield voorlopig nog vast aan zijn tabakswinkel op het linkerdeel van nummer 14-16. De zaak van De Geest werd in 1942 overgenomen door Arie Maarten Maasdam, die in april 1944 Steenstraat 14-16 van de winkelier Willem le Mair koopt voor de som van 25.000 gulden. Volgens de koopakte mag de dan 71-jarige Le Mair er nog twee jaar als huurder blijven wonen tegen betaling van een jaarlijkse huursom die gelijk is aan de som van de gemeentelijke belastingen en de brandverzekering. Willem overlijdt in verpleeghuis Zonnewende in de Boerhaavelaan in november 1959, tien maanden na zijn echtgenote. Kortom, de door Arie B. Stijger in 1865 elders in Leiden begonnen tabakshandel en sigarenfabricage, door hem in 1881 in de Steenstraat voortgezet, later uitgebreid onder de naam Boerhaave en voortgezet door Frans Bursch en Willem le Mair, bestond in wisselende omvang (meer dan) een halve eeuw op de Steenstraat.

Juwelierszaak Rosine

De vraag was welke winkel de sigarenzaak Boerhaave in de Steenstraat na de Tweede Wereldoorlog zou opvolgen. Welnu, vanaf januari 1947 verschijnt een constante stroom advertenties in de Leidse pers voor de juwelierszaak "Rosine", Steenstraat 16. De tekst is heel vaak dezelfde: Verkoop en inkoop van goud en zilver enz. De periode van naoorlogse schaarste laat zich herkennen in een annonce in de *Nieuwe Leidse Courant* in oktober 1947: Verlovingsringen: gouden en zilveren voorwerpen verkrijgbaar met en zonder inlevering [van oude objecten van edelmetaal]. *Rosine* verricht ook alle mogelijke reparaties en verkoopt uurwerken. In januari 1972 wordt het bedrijf overgenomen. In de uitverkoop restanten goud en zilver, doublé horloges, verzilverde lepeltjes, gouden damesringen, oorknopjes en hangers. Uit het begin van de jaren zeventig dateert ook de foto van het pand met uitstaand markies: Occasions, Goud, Zilver, Horloges, Bril-lant. Twee jaar later, in februari 1974, valt het doek definitief. De opheffingsuitverkoop van juwelier en goudsmidatelier "Rosine" wordt aangekondigd, met als speciale aanbieding een Friese staartklok voor 695 in plaats van 895 gulden.

Voorgevel Steenstraat 14-16 begin jaren zeventig 20^e eeuw. Op de uitstaande markies reclame van Juwelierszaak Rosine. Met dank aan RAL voor overname.

Voorganger Rosine

Juwelierszaak Rosine van de Steenstraat had een voorganger met dezelfde naam. De *Leidsche Courant* vermeldde zowel in een advertentie als in een advertorial de opening op zaterdagmiddag 21 maart 1936 van magazijn of Bijouteriehuis "Rosine" op Haarlemmerstraat 95 (het huidige pand huisvest een grote kledingzaak van COOLCAT), met een schitterende sortering in bijouterieën en horloges tegen zeer aantrekkelijke prijzen voor elke beurs. Naam, advertentieteksten en omschrijving van het verkoopassortiment in de vele annonces duiden op Rosine als voorloper van de gelijknamige zaak aan de Steenstraat. In augustus 1940 adverteert het *Leidsch Dagblad* nog dat Rosine de hoogste waarde voor goud, zilver en juwelen geeft. Dezelfde krant meldt echter precies twee jaar later de opening op hetzelfde adres Haarlemmerstraat 95 "tegenover de elektrische klok van de firma Dingjan" van de speciaalzaak in paraplu's en wandelstokken van C. J.M. van Oerle, voorheen cheffin van de parapluzaak van wijlen de heer Spiekerman. Mej. Van Oerle bewoonde al een aantal jaren de bovenwoning Haarlemmerstraat 95A, voordat zij ook de benedenruimte kon gaan benutten.

Haarlemmerstraat 95, Maison van Leeuwen van Aron van Leeuwen, in wollen wintergoed en bont, 1930-1936; Bijouteriehuis Rosine van Jac. van Leeuwen & Rosine Schuijjer, 1936-1942. Foto Niek Bavelaar, februari 2013.

Het juweliersechtpaar, het raadsel Rosine opgelost

Geen enkele advertentie bevatte een aanwijzing over de naamgeving of exploitant van de zaak. Was Rosine een fantasienaam of de naam van een dochter of ander familielid van de winkelier? En wie was de winkelier, huurder van het pand? Wat dit laatste betreft bood het nog lang na de Tweede Wereldoorlog verschijnend Adresboek van Leiden uitkomst. Zo lezen we in de editie van 1954/55 op het adres Steenstraat 16 ROSINE (Jac. van Leeuwen), Juwelier, Goud- en Zilver-

werken, Horloger, Atelier voor reparaties. De juwelier was nu bekend. Maar die naam Rosine? Het zijn de droeve advertenties aan het eind van de levensweg die ons verder helpen bij historisch onderzoek. Het LD drukte in 1980 een overlijdensadvertentie af die was ondertekend door Jac. van Leeuwen en die daarin meedeelde dat op de leeftijd van 76 jaar zijn zeer zorgzame vrouw en allerliefste schat Rosine van Leeuwen-Schuyjer op 25 december was overleden. De naamgeefster en een juweel van een echtgenote. Een jaar later, 27 november 1981, overlijdt Jac. van Leeuwen (Oom Jaap), weduwnaar van Rosine Schuyjer, op de leeftijd van 86 jaar.

Haarlemmerstraat 93, Maison van Leeuwen, dameshoedenzaak van Aron van Leeuwen 1928-1942. Foto Niek Bavelaar, februari 2013.

Rosine of Rosina Schuijjer was geboren in Den Haag op 23 september 1904 als dochter van Aaron Schuijjer en Geertuida van den Heuvel. Zij huwde Jacob van Leeuwen, eveneens in Den Haag, op 23 april 1895, geboren, als zoon van Aaron van Leeuwen en Betje Fuld. Beiden stamden ze uit een joods milieu van onder meer juweliërs-goudsmeden en musici. De vader van Jacob was juwelier, die van Rosine was ooit eerste cellist bij het symfonieorkest van Frankfort in Duitsland. Ook Jacob was eigenlijk pianist, maar vanwege

ge gebrek aan emplooi bekwamde hij zich bij zijn familie in het juweliërsvak. Volgens *Het Vaderland* van 17 mei 1927 verloofden Jaap en Rosine zich de vorige dag op het adres Korte Poten 61 in Den Haag. In de crisistijd openden de intussen eveneens in Den Haag gehuwde Jaap en Rosine hun zaak in snuisterijen, juwelen en horloges in de Haarlemmerstraat.

Hoe kwamen ze zo in Leiden en op die plek in de Haarlemmerstraat terecht? Neef Aaron of Aron (in familiekring

Ernie genoemd) had in 1928 zijn zaak in dameshoeden geopend op nummer 93 (dat nu een filiaal van Telfort huisvest). De zaken van zijn *Maison van Leeuwen* gingen zo goed, dat hij in 1930 ook het grote naastliggend pand op nummer 95 betrok, waar hij wollen wintergoed en bont (pelterijen) ging verkopen: "Het bont wordt door de firma gratis op de kledingstukken verwerkt." De crisis leidde tot krimp, de winkel in lederwaren werd weer opgeheven in 1936 en tegelijkertijd was hij zijn neef Jacob ter wille voor de vestiging van Rosine op 95. Volgens de overlijdensakte van 1948 werd de 37-jarige winkelier Aaron van Leeuwen evenals zijn vrouw Hendrika van Creveld "op of omstreeks" 20 augustus 1942 "in of in de omgeving van Auschwitz in Polen" vermoord.

In 1941-1942 zag het echtpaar Van Leeuwen-Schuyer zich genoodzaakt onder te duiken om aan vervolging door de bezetter te ontkomen. Ook hun zaak was onder beheer gesteld van de Duitse *Treuhand* en werd vervolgens geliquideerd. Via Zoeterwoude kwamen Jaap en Rosine ten slotte met enkele andere joodse winkeliersechtparen van de Haarlemmerstraat en met enkele andere familieleden, zoals het echtpaar Sophie van Leeuwen en Albert Dreeze (zuster en zwager van Jacob) en hun zoon Marius, terecht op het schuiladres Breestraat 58, naast de Stadsgehoorzaal, een winkelwoonhuis uit de jaren dertig; hier was sinds juni 1942 op de begane grond lederververij Derby gevestigd. (Anno 2013 staat de winkel – tot voor kort een gehoorzaak – leeg.) Het echtpaar Gerard J. Jonk en Suze van der

Breestraat 58, onderduikadres van Jaap & Rosine van Leeuwen-Schuijjer e.a., 1942-1945. Foto Niek Bavelaar, februari 2013.

Loef bood aldus aan negen personen onderdak. Toen Suus in 1948 stierf, ondertekenden alle voormalige onderduikers een overlijdensadvertentie om hun "Pleegmoeder" te gedenken.

Na de bevrijding zochten Jaap en Rosine nieuwe bedrijfsruimte. Ze vonden die op de Steenstraat. Daar, op nummer 14-16, konden ze hun bedrijf voortzetten in de leegstaande ruimte van de voormalige tabakshandel. Hun juwelierszaak (met in het assortiment ook horloges en gebruiksilver) hield het meer dan een kwart eeuw uit. Ze woonden boven de zaak. Bert Dreeze Jr vertelt dat hij in de jaren vijftig vaak bij het kinderloos echtpaar over de vloer kwam en dan met zijn oudoom naar het Rijnsburgs bloemencorso of de veemarkt ging kijken. De nu 84-jarige mevrouw Wil Karel-Noordervliet van de voormalige dierenzaak Karel aan de overkant op nr 21 kan zich nog herinneren hoe ze vroeger het hardwerkend echtpaar – er was geen personeel – elke ochtend zilver en goud zag poetsen. Haar zoon Roelof werd door hen verwend. Tot ver na de AOW-leeftijd bleef het echtpaar op de winkel passen. Bij gebrek aan opvolging werd de zaak uiteindelijk opgeheven en Jaap en Rosine gingen op een flat in de Stationsbuurt wonen.

Contactlenscentrum & belwinkel

Kort na definitieve sluiting van ROSINE opende in juli 1974 op Steenstraat 16 het zogeheten Wetenschappelijk Instituut voor Kontaktlenzen *Unicon* zijn deuren. Dit "kontaktlenscentrum" was een gespecialiseerde zaak, toen ingeschreven bij de Kamer van Koophandel als winkel in optische artikelen, en vervulde een pioniersfunctie in de tijd dat de contactlens nog geen algemeen verkoopproduct van de opticien was en velen een drempelvrees moesten overwinnen om zich van dit nieuwerwetse hulpmiddel te laten voorzien. Filiaalhouder was Dirk Jan van der Ende. De zaak heeft tot in de jaren negentig bestaan. De spelling was toen veranderd in contactlenscentrum.

Sinds de jaren negentig tot op heden hebben diverse achtereenvolgende exploitanten van belwinkels zich een plaats veroverd op Steenstraat 14-16, onder namen als ORUC Telecom Bel & Mobielcenter.

In de geschiedenis van Steenstraat 14-16 zijn heel wat zintuigen aan bod gekomen, dankzij de geur van tabak en sigaren, het tastbaar goud en zilver, de visie via de contactlens en het gehoor door bellen met verre landen.

Gerard J. Telkamp

Met dank aan onder meer de heren Albert en Marius Dreeze te Den Haag en Rob le Mair te Heemskerk.

UIT LEIDEN EN REGIO

MUSEUM BOLLENCULTUUR IN VROEGERE KWEKERIJ

Hillegom – In december van het afgelopen jaar is in Hillegom de Stichting Kwekerij Veelzorg opgericht. Die wil een kleinschalig museum inrichten in de gebouwen van het voormalige bloembollenkwekerij en exportbedrijf J.H. Veldhuyzen van Zanten aan de Stationsweg in Hillegom.

Kwekerij Veelzorg is in 1822 gesticht door de familie Veldhuyzen van Zanten. Vijf generaties verdienden er hun brood, eerst met het kweken van groenten, aardappelen en fruit, later met het telen en verhandelen van bloembollen. Rond 1990 werd het handels- en exportbedrijf gesloten. Op het terrein staan een aantal bollenschuren en een exportkantoor uit de periode 1850-1980. Die geven een goed beeld van anderhalve eeuw bloembollencultuur.

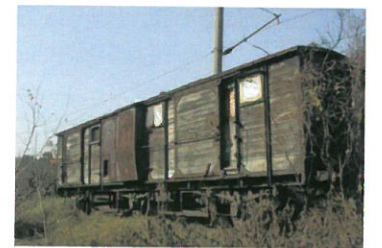
Arent Veldhuyzen van Zanten, de eigenaar van het bedrijf, wilde de gebouwen niet afbreken. Daarom droeg hij het grootste deel van zijn terrein twee jaar geleden over aan BOEi, een non-profit organisatie die zich bezighoudt met het herbestemmen van industrieel erfgoed. Sindsdien werkt deze organisatie aan de nieuwe toekomst voor Kwekerij Veelzorg. De historische bollenschuren zullen worden gerestaureerd, waarna er woningen of kantoren in kunnen komen. Om de restauratie en het museum te kunnen bekostigen zullen langs de Stationsweg enkele woningen worden gebouwd.

De onlangs opgerichte stichting heeft tot taak de komende jaren een kleinschalige museale invulling van de vroegere kwekerij te realiseren. Oprichters zijn de voormalig eigenaar Arent Veldhuyzen van Zanten en BOEi-directeur Arno Boon. Het stichtingsbestuur wordt gevormd door Henk Westerhof (voorzitter), Albert Hurtak en Arno Boon. Arent Veldhuyzen van Zanten is adviseur en Jelle Elmendorp en Marca Bultink ondersteunen het bestuur.

Het is de bedoeling dat op de voormalige kwekerij aandacht wordt besteed aan de bloembollencultuur in het algemeen en de hyacint in het bijzonder. Dit is de achtergrond van de geschiedenis van de familie Veldhuyzen van Zanten, het bollendorp Hillegom, de Bollenstreek en Nederland.

'BELADEN TREINEN' IN SPOORWEGMUSEUM

"Beladen treinen" is de naam van de expositie, die op 5 maart jl. is geopend in het Spoorwegmuseum in Utrecht. Het museum staat met deze expositie stil bij de transporten van Joden in de Tweede Wereldoorlog naar de vernietigingskampen. De tentoonstelling krijgt een permanente plek in en om een bagagewagen, die in Roemenië gevonden is. Zie ook spoorwegmuseum.nl.

HOUTEN STATION GERED

Na jaren van leegstand en verval lijkt het laatste volledig houten stationsgebouw van Nederland gered. Dankzij inspanningen van de gemeente Valkenburg aan de Geul, de dorpsraad Houthem-Sint Gerlach en het vastgoedbedrijf van de Nederlandse Spoorwegen kan het vroegere stationsgebouw Houthem-Sint Gerlach, daterend van 1903, dienst gaan doen als vakantiewoning.

Het houten stationsgebouw staat al jaren te verkommeren. Nadat het zijn functie had verloren, is het gebouw kortstondig geëxploiteerd als galerie en videotheek. Maar het lukte niet. Eigenaar NS zag ten slotte geen andere mogelijkheden dan sloop.

De gemeente Valkenburg aan de Geul heeft daarop de dorpsraad Houthem-St. Gerlach gevraagd naar mogelijk-

heden om het gebouw te behouden. En kijk, de dorpsraad slaagde erin een ondernemer te vinden. Camino, vastgoedbedrijf uit Geleen, een onderneming die leegstaande panden opnieuw ontwikkelt en exploiteert, was meteen enthousiast over het bijzondere gebouw en zijn historie.

In zijn geschiedenis, die meer dan een eeuw beslaat, is het station verscheidene malen herbouwd. Veel van de oorspronkelijke uitstraling is verloren gegaan. Zo werd het pand ontdaan van de meeste ornamenten van dakranden en gevel, geschilderd in weinig aansprekende, grijze kleurtonen en het interieur geheel ontmanteld.

Een prachtig restauratieplan, uitgewerkt door Atelier Paul Tiemand uit Maastricht, zal het gebouw de stijlvolle, feestelijke uitstraling teruggeven van de oorspronkelijke art nouveau-stijl. (FIEN)

Verzoek aan vaste donateurs

Wij verzoeken onze vaste donateurs de bijdrage van min. € 15,- (bedrijfsdonateurs min. € 50,-) over te willen maken op onze bankrekening 1039391 t.n.v. onze stichting, dat scheelt weer het verzenden van acceptgiro's.

Zie voor binnengekomen actuele informatie de website www.stiel-leiden.nl onder nieuws

Van de heer D. Leune, voorheen likeurstoker bij de Distilleerderij Hartevelt (later Bols), ontvingen wij nog een prachtig reclameboekje met omslag als bijgaand en diverse foto's van het inwendige van de fabriek. De verhalen in het boekje zijn wellicht nog eens de moeite waard om in STIELZ te publiceren. Jammer dat het Regionaal Archief (nu Erfgoed Leiden & Omstreken) onze ingebrachte fotocollecties niet kan of wil opnemen en op de plank laat liggen. (JG)

Wij brengen het nieuws bij u thuis!

Met het Leidsch Dagblad blijft u op de hoogte van de gebeurtenissen in uw omgeving én leest u al het landelijke en wereldnieuws. Daarnaast besteden we veel aandacht aan cultuur, sport, wonen en ontspanning. Nieuws dat u direct raakt.

Dat brengen wij graag bij u thuis.

Word abonnee,
bel 088 - 8241111
of surf naar
www.leidschdagblad.nl

www.leidschdagblad.nl

Leidsch Dagblad

Leydse weelde

Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw.
11 oktober 2012 tot en met 5 mei 2013

BOERHAAVE

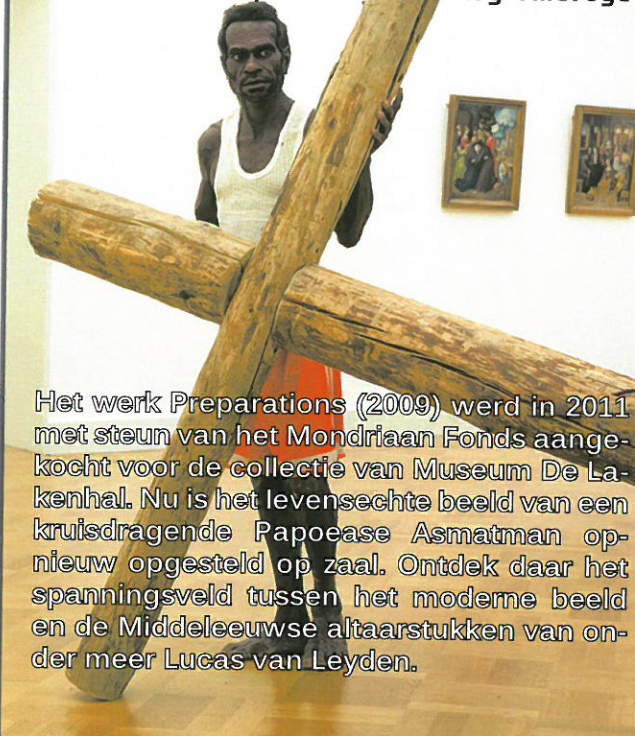
suzanne 20 fischer
bouwhistorisch onderzoek e eeuwse monumenten

gsm 06.54 78 77 56 mail@suzannefischer.nl
hofbrouckerlaan 10 2341 LN oegstgeest tel. 071.7850073
www.suzannefischer.nl

13-02-2013 t/m 31-12-2013

Museum De Lakenhal

Presentatie Preparations van Roy Villevoige

Het werk Preparations (2009) werd in 2011 met steun van het Mondriaan Fonds aangekocht voor de collectie van Museum De Lakenhal. Nu is het levensechte beeld van een kruisdragende Papoease Asmatman opnieuw opgesteld op zaal. Ontdek daar het spanningsveld tussen het moderne beeld en de Middeleeuwse altaarstukken van onder meer Lucas van Leyden.